

Afb. 1. W. Witsen, De O.Z. Achterburgwal te Amsterdam (uitsnede), aquarel, ca. 1900, Centraal Museum Utrecht. Illustratie uit Willem Witsen 1860-1923. Schilderijen, tekeningen, prenten, foto's en uit J.F. Heijbroek, Willem Witsen en Amsterdam (beide uitg. Toth: Bussum 2003), verschenen bij de twee tentoonstellingen over Witsen in het Gemeente-archief Amsterdam en het Dordrechts Museum. Dit artikel is mede naar aanleiding van deze uitgaven geschreven.

‘Het heele luidloos-rottend ellende-monument der hoofdstad’¹

Aandacht voor sloppen in Amsterdam

De belangstelling voor het Amsterdam van omstreeks 1900 is groot. Foto's van George Breitner en Jacob Olie zijn in grote oplagen heruitgegeven, tentoonstellingen en publicaties over 'Amsterdamse' kunstenaars en hun werken trekken veel belangstelling. Zo was de aandacht voor de tentoonstellingen van het werk van de schilder Willem Witsen in het afgelopen jaar groot, net als voor zijn inspiratiebronnen, zijn vriendenkring en zijn aandeel in de beweging van Tachtig.² Opvallend is het enthousiasme voor de stad als onderwerp binnen de kunsten, zoals in de werken van Witsen, aan het eind van de negentiende eeuw. Maar de stedelijke omgeving had niet alleen de aandacht van schilders en schrijvers: ook wetenschappers, bestuurders en particulieren bogen zich over het leven in en de vorm van de stad. Dit leverde een bonte schakering aan stadsbeelden op, waarin de waardering van de diverse waarnemers voor de oude stad opvallend ver uiteen liep.

Binnen de Tachtigers, de groep waartoe onder anderen Witsen gerekend werd, was het bruisende, opwindende en anonieme leven in de stad vaak een inspiratiebron waarin de passie en sensatie van de kunst kon worden beproefd en doorleefd. De stad bleek een perfect symbool van het leven, waarin de werkelijkheid en de moderne tijd onafwendbaar aanwezig waren en de stedelijke sensatie intens ondervonden kon worden. De Tachtigers volgden daarin onder meer naturalistische schrijvers als Emile Zola en de gebroeders Edmond en Jules de Goncourt, die zich in de stad onderdompelden om haar rauwe en perverse kanten te kunnen tonen.³ In hun werk werd de hardheid van het bestaan zo realistisch mogelijk weergegeven. De mens was machteloos en onvrij tegenover de omstandigheden, die al bepaald waren door erfelijkheid, opvoeding en omgeving. Zo werd de stad het decor waarbinnen de mens veroordeeld was tot de rauwe werkelijkheid en lag de nadruk in het naturalistisch proza vooral op de harde kant van het stedelijk bestaan.

Zoals Mary Kemperink in haar studie over literatuur en cultuur in het Nederlandse fin de siècle heeft laten zien, werd de stad niet alleen door de Tachtigers als inspiratiebron gebruikt.⁴ Ook kunstenaars buiten die groep hadden oog voor het leven in de stad of voor stedelijke symbolen. Zo werd de stad verbeeld als een verleidelijke of geseksualiseerde plaats, of gezien vanuit een andere tijd, maatschappij of omgeving, waarin kapitalisme tegenover socialisme of natuur tegenover cultuur werd geplaatst. Ook werd het pittoreske van een stad gebruikt, of juist het verval en de lijdelijkheid, waarbinnen het onheil dat van de stad kwam in een vijandig beeld werd gevangen.

Niet alleen door de belangstelling voor de Franse naturalisten nam de aandacht binnen de kunstwereld voor de stad Amsterdam vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw toe. Zoals Michiel Wagenaar laat zien, werd de schilderachtigheid van de oude binnensteden van Amsterdam en Londen aan het eind van de negentiende eeuw 'ontdekt' door kunstenaars.⁵ Voor Amsterdam werd die herwaarderung aangewakkerd door het werk van buitenlanders, zoals door de schilderijen van de Amerikaanse kunstenaar James McNeill Whistler en door de beschrijvingen van het 'pittoreske' Holland door de Fransman Henri Havard. Zij benadrukten de esthetiek en charme van typische onregelmatige Amsterdamse woningen en stadsgezichten, van 'gewone' huizen en doorkijkjes, in een stad die niet oud en doods was maar waar een moderne drukte heerste. En ondanks de kritiek op hun bewondering voor het gewone en armoedige deel van Amsterdam, brachten ze met hun 'ontdekking' van het pittoreske van Amsterdam Nederlandse kunstenaars op ideeën. Witsen en collega's als George Breitner zouden bijvoorbeeld in navolging van Whistler vanaf het water zijn gaan schilderen en zo, weer net als Whistler, de achterzijde van woningen tot onderwerp gekozen hebben.

Witsen richtte zich in zijn verbeeldingen van de oude delen van Amsterdam evenwel vooral op de schoonheid. Net als zijn vriend Breitner was het onderwerp van zijn veelal verstilde werken, – schilderijen, etsen, aquarellen – vaak de oude stad, met haar water, bruggen en monumentale gebouwen. In een brief aan zijn verloofde Betsy van Vloten schreef hij in 1891 over het gebrek aan kunstzinnige verbeeldingen van Amsterdam: 'Het is curieus hoe weinig er van Amsterdam gemaakt is: ik bedoel dingen waarin 't eigen karakter van Amsterdam is uitgedrukt.'⁶ En dat terwijl Witsen van mening was, dat 'Amsterdam zoo geweldig mooi is in z'n *eigen* mooiheid'.⁷ Witsen kende de stad goed. Als telg uit een Amsterdamse regentenfamilie was hij in de hoofdstad opgegroeid en had hij er de Rijksacademie van Beeldende Kunsten doorlopen. Eind jaren tachtig woonde hij een aantal jaren in Londen, waar zijn interesse voor fotografie gewekt werd door de fotograferende ingenieur Albert Kapteyn. In Londen maakte hij een serie donkere en mistige stadsgezichten. Terug in Amsterdam waren het ook

vooral stadsgezichten die zijn voorliefde hadden, minder mistig, maar vaak even donker en verstild. Daar werd zijn atelier en woning aan het Oosterpark een trefpunt van kunstenaars, een plek waar de goedgeefse Witsen zijn vriendenclub graag onthaalde.⁸

In zijn werken besteedde Witsen veel aandacht aan 'gewone' huizen, en na een serie schilderijen en tekeningen met vervallen achterzijden van huizen als onderwerp becommentarieerde zijn vriend de schrijver Frans Erens: 'Magnifico, magnifico! Wat is dat mooi werk. Wat een zware realiteit. Gevels als geschiedboeken, waar je de levens van hele generaties uit kunt lezen die schijnen weggezonden in de glanzende diepte!' (afb. 1).⁹ Ondanks de aandacht voor gewone huizen is er op Witsens werken weinig te zien van de mensen die er leefden. In zijn verbeeldingen van de stad legde hij de nadruk op schilderachtige taferelen, veelal somber en verstild weergegeven (afb. 2). Wel gaf hij veranderingen in de stad weer en portretteerde gebouwen voordat ze gesloopt werden, of de bouwputten die volgden. Over de wenselijkheid van die veranderingen of van interesse in de veelbesproken sociale quaestie gaf hij in zijn brieven evenwel geen blijk.

De keerzijde

Niet alleen binnen de kunstwereld groeide de aandacht voor de aanblik en inrichting van de stad. Ook sociale en politieke hervormers en leken deelden een interesse voor de oude delen van Amsterdam. Voor de meesten van hen stond daarbij niet de schoonheid centraal, maar juist de vieze ellende waarin mensen moesten leven. De verontwaardiging over de werk- en woonomstandigheden in oude buurten als de Jordaan en de Jodenhoek was groot. In een gestage stroom rapporten, artikelen en studies werd vanaf de jaren 1850 de verloedering en de vervuiling, het morele verval en het gevaar van de oude buurten en haar bewoners met toenemende bezorgdheid beschreven. In deze geschriften was geen sprake van esthetiek en de auteurs van de verslagen en kritieken wilden dan ook geen behoud van de oude buurten, stegen en sloppen. De bouw van nieuwe moderne, gezonde huizen werd gepropageerd, mede geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden, die door tijdschriftartikelen en modellen op wereldtentoonstellingen bekend waren.¹⁰ Voor die vernieuwing moesten delen van de oude stad gesloopt worden en zouden pittoreske huizen verdwijnen, maar van pijnlijke gevoelens daarover was geen sprake.¹¹

In eerste instantie was de aandacht vooral gericht op het gebrek aan een gezonde woonomgeving. Zoals het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1855 opmerkte in het verslag aan koning Willem III over de vereisten en inrichting van arbeiderswoningen, gold voor de arbeidershuizen in oude buurten:

Afb. 2. W. Witsen, Gezicht op de Oude Schans te Amsterdam, olieverf op doek, ca. 1898/99, Rijksmuseum Amsterdam.

Beperkt in ruimte, veelal slecht verlicht, onvolkomen tegen de invloeden der atmosfeer beschut, op vochtige plaatsen en in gangen en stegen, niet van het hoog noodige voorzien, zonder aanvoer van overvloedig water, zonder afvoer van de meest afzigtelijke onreinheid, is de woning van den werkman niet zelden een plaats van schrik voor den meer beschaafde.¹²

Het gebrek aan hygiëne en de regelmatige uitbraak van besmettelijke ziekten maakten dat velen de oude buurten niet zagen als een omgeving van schilderachtige pandjes maar een clustering van ziekteverwekkende brandhaarden. In een onderzoeksverslag over volkshuisvesting in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit 1898 verwees Frederik S. van Nierop naar 'de pen van Zola', die als enige in staat zou zijn de rampzaligheid van slechte huizen, bedorven lucht en gebrekkig licht weer te geven.¹³ Dat weerhield Nederlandse schrijvers er echter niet van om zich te laten inspireren tot plastische omschrijvingen van de gorigheid en ellende in de oude buurten. In zijn studie naar de 'woningtoestand te Amsterdam' riep Louis M. Hermans een weliswaar kleurrijk, maar vooral afstotend beeld op van een verziekte buurt:

De huizen hebben zooveel te lijden van het vocht, dat de pleister er afvalt en de roode steenen op vele plaatsen ontbloomt. De huizen zien er uit als proletariers-lijven, een en al wond, slechts ten deele door een gescheurd vuil-groezelig hemd bedekt. De wonden van die krotten schreeuwen u tegen, sommige zijn versch, rood bloedend, andere met groene schimmel bedekt, als vuile korsten op het gekorven vleesch.¹⁴

De beschrijving van Hermans' tocht door de krotten en sloppen van Amsterdam werd vergezeld door afbeeldingen van de hand van Albert Hahn. Hahns sobere zwart-witte verbeelding van oud Amsterdam was hierin verre van schilderachtig. De donkere troosteloosheid van zijn tekeningen benadrukte de desolate armoede die in de duistere sloppen heerste en maakte de tekst van Hermans tot een indrukwekkende aanklacht tegen het bestaan van en het leven in de krotten en sloppen. Vergelijkbare betogen waren eerder in krantenartikelen en in romanvorm in Groot-Brittannië verschenen, waar ze grote verontwaardiging hadden opgeroepen en verschillende initiatieven op het gebied van arbeiderswoningbouw hadden gestimuleerd.¹⁵

Emanuel Querido bevestigde de onhygiënische omstandigheden uit de onderzoeksverslagen in zijn romans over het geslacht der Santeljano's, dat zich afspeelde in de decennia rond de eeuwwisseling. Daarin stond een afschuwwekkende beschrijving van de Jodenhoek:

Het was daar in die straten of de uitwaseming van die hevig en fel levende, krachtig-functionerende mensen niet kon opstijgen naar de lucht, of ze, geen uitweg vindende, klammige sijpeling werd tegen de gevels en kleffige neerslag op de straatstenen. De huizen, het waren daar allemaal vermolmd en verteerde krotten van morsig-bruin

Afb. 3. Illustratie van Albert Hahn bij: Louis M. Hermans, Krotten en sloppen (Amsterdam 1901).

besmeurd steen en groezel, gebarsten, verrot hout, voorover en achterover buigend, scheef en verzakt steunend en leunend tegen elkaar aan. De kelderwoningen, broeiende in rioolstinkende vochtigheid, gingen er diep en donker onder den grond en langs steile, vergane, benauwend-enge trappen gingen de verdiepinkjes omhoog.¹⁶

Zijn broer Israel Querido portretteerde het leven in de Jordaan in een roman die deels zijn eigen leven beschreef. In *Kunstenaarsleven* tracht een kunstenaar uit alle macht zijn familie te onderhouden, maar kan de armoede nauwelijks te lijf. Bij een bezoek aan buurtbewoners ondergaat de hoofdpersoon Maurice vol walging zijn omgeving:

Maurice werd ál stiller in zich zelf, keek rond. O, hij haatte dat armelui's-hok met dat ééne raam, nù schemerend in den hoek. Hij haatte dien zurigen, vunzigen walm van vervuiling. Je ròok de armoe als 'n stank van heete kastenmakerslijm die te smeulen staat op vuur. En 'n koollucht, die zoog van den overloop overal dóór. Alles vunsde hier dooréén, slaapstank, vuil, eetlucht en 't uitzweetsel van het petroleumstel. Hij kon wel braken van benauwing.¹⁷

Voor zijn romancyclus *De Jordaan* woonde Israel Querido een aantal jaren in de Jordaan, waarover hij registreerde:

De Jordaan is buitengewoon dicht bevolkt. Het is het armelijk koninkrijk van droefduistere krotten en sloppen. Het krioelt er van kinderen in voden-kleëren. Er heerscht over het algemeen een verschrikkelijke atmosfeer. De woningtoestanden zijn er meestal zeer slecht en er zijn plekken waar letterlijk de ellende zich ophoopt.¹⁸

Gezondheid, hygiëne en moraal

De overtuiging dat de stad en haar bewoners gezond en volwaardig moesten worden gehuisvest werd telkens algemener, waarmee de leef- en woonomstandigheden binnen de oude buurten tot een medisch, economisch en sociaal probleem verwerden en regelmatig op de maatschappelijke en politieke agenda terecht kwamen. In de tweede helft van de negentiende eeuw namen de autoriteiten dan ook geleidelijk aan maatregelen om de verspreiding van ziekten en stank tegen te gaan. Een deel van de medische stand, de zogenaamde hygiënisten, boog zich actief over de problemen in de oude stad en er werden regelmatig artikelen geschreven en congressen gehouden over stedelijke hygiëne. De gemeente Amsterdam stelde in 1865 een gemeentelijke Gezondheidscommissie in die epidemieën moest bestrijden en voorkomen. In 1874 publiceerde deze commissie een rapport over kelderwoningen, waarin voor de meeste bewoonde kelders een onbewoonbaarverklaring werd geadviseerd. Dit rapport zou leiden tot de oprichting van een door de gemeente ondersteunde woningbouwvereni-

ging, een vereniging die het midden hield tussen particulier initiatief en gemeentebeleid.¹⁹

De bemoeienissen rond hygiënische omstandigheden, door particulieren en gemeente aangepakt, leidden tot de overtuiging dat de oude buurten op de schop moesten. Woningen moesten gesloopt en grachten gedempt, waardoor de aanblik van de schilderachtige wijken ingrijpend zou veranderen. Dat daarbij pittoreske grachten en huisjes zouden verdwijnen werd zonder protest aanvaard: de hygiënische rechtvaardiging voor de veranderingen in het stadsbeeld achtten velen voldoende grond.

Legden wetenschappers in hun bevindingen over het leven en werken in oude buurten eerst vooral de nadruk op het gevaar voor de volksgezondheid, vanaf 1870 werd daar door een steeds bredere groep de morele verloedering binnen buurten als de Jordaan en Jodenhoek toegevoegd. De situatie in de oude vervallen buurten, waarin mensen onder slechte omstandigheden woonden en leefden, was in strijd met de opvattingen over beschaving en vooruitgang van veel sociaal geëngageerde politici, wetenschappers en hervormingsgezinde leken. Het bewonen van vervallen woningen zou tot moreel verval leiden en zelfs tot het afglijden naar een bestiaal bestaan. Vervuiling, alcoholisme, agressie, incest en degeneratie: de spiraal bleef in stand wanneer de slechte behuizing, de broedplaats van de zedenverwildering, bleef bestaan. Zoals Arnold Labrie beschreven heeft, werd de angst voor de chaos bezworen door het verlangen naar zuiverheid. Wanneer het volk proper en netjes leefde, telde het pas mee als moreel volwaardige, 'zuivere' burgers.²⁰ Maar voor het zover was, moest het probleem eerst worden erkend. Het Amsterdamse raadslid Daniël Josephus Jitta leverde zijn aandeel in een brochure over de verbetering van de volkshuisvesting over de gevolgen van het wonen in oude buurten:

Ja, er zijn geheele wijken of buurten, die in zeer slechten hygiënischen staat verkeeren. [...] Woningen in nauwe sloppen, met gebrekkigen toevoer van licht en lucht, met slechten afvoer van vuil en van rook, en meerendeels met slecht drinkwater, werken deprimeerend en verwilderend op het menselijk gemoed.²¹

De voorzichtige 'schrik voor den meer beschaafde', die door de ingenieurs van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs in 1855 was ondervonden bij hun onderzoek naar de 'holen der mensen', maakte plaats voor een breed gedragen verontwaardiging. Zoals Van Nierop in zijn bijdrage voor het Nutsonderzoek naar volkshuisvesting opmerkte over de 'rampzalige' woningen die hij gezien had: 'Doch haar ernstigste fout is wel deze, dat zij geen menschwaardig verblijf zijn, den bewoner vernederen.' In deze onmenselijke woningen kon dan ook geen 'ontwikkeling van den geest en van het zedelijk gevoel' plaatsvinden.²² Ook voor de journalist Pieter Lodewijk Tak gold het bestaan van sloppen, 'waar men

een paard of koe niet zou stallen wegens angst voor waardevermindering', als morele catastrofe: 'Wij zijn in de diepten van een immoreel samenleven zoover gezonken dat het lot der ongelukkigsten ons niet deert.'²³ En met het voortbestaan van die krotten en sloppen zou tevens de fatale armoede en het erfelijke noodlot in stand blijven.

Een stroom van wetenschappelijke publicaties en in de literatuur kaartte de neergang in die oude buurten aan. Zo verwees de romanschrijver en journalist Gerard van Hulzen in de titel van zijn roman *De man uit de slop. Van de zelfkant der samenleving* al naar de verbondenheid van woning en moraal.²⁴ In het leven van zijn hoofdpersoon symboliseerde het wonen in het onzindelijke en vijandige slop de neergang van zijn leven. Van een levenslustige en arbeidzame, krachtige man was hij verworpen tot alcoholische klaploper die dagelijks door zijn vrouw de woning werd uitgezet zodat zij haar drankzucht kon bekostigen met prostitutie. Het bewonen van het hol maakt het beest in 'de man uit de slop' wakker, en in een draaikolk van ellende, drank en geschonden eergevoel vermoordt hij zijn vrouw.

Het gevaar van de massale bewoning van slechte huizen werd niet alleen onderkend met betrekking tot ziekte en epidemieën of tot het moreel verval van de bewoners zelf. In de schilderachtige panden konden armoede en verval eenvoudig leiden tot het overschrijden van maatschappelijke grenzen, waardoor het ontzag voor wetten, personen en eigendommen zou wegvallen. In zijn sensitieve roman *Leliënstad* schetst Henri Borel een beeld van het stedelijk gevaar wanneer zijn hoofdpersoon de hoofdstad beziet:

Het was alles zoo groot, en zoo zwart, en zoo genadeloos. Het leek onherroepelijk, zonder één glanzing van hoop, eeuwig en onverbiddelijk. Als een helsche creatie van 't absolute kwaad lag de sombere metropool om hem heen, waar de donkere slaven zwoegden en zuchtten, voor altoos verdoemd, onder den strakken, hoogen hemel, waar geen erbarming woonde. En hij dacht met ontzetting, of dít nu misschien niet de Hel was, waar weening was en knarsing van tanden, dit ontzagelijke, wreede gevaarte van duistere huizingen, in bange benauwing op elkaar gekropen, waar de menschen woonden in weedom en zonde.²⁵

De hoofdpersoon Paulus is getuige van een uitbraak van het volk uit de oude wijken: 'De afzichtelijke beest-menschen uit de "Sloppen der Verlorenen" waren nu losgebroken, en roken bloed.'²⁶ Paulus laat bij een aanslag op de door hem vereerde prinses het leven en daarmee lijkt de rauwe stedelijke ellende te zegevieren over het goede. Gelukkig is dat niet helemaal het geval: met de opoffering van zijn leven voorkomt hij een fatale omverwerping van de orde.

De angst voor een werkelijke uitbraak van de mensen die de sloppen bewoonden, zorgde samen met een hygiënische, sociale en morele overtuiging ervoor dat Amsterdamse hervormers zich steeds intensiever gingen bemoeien met de

woonomstandigheden in de oude buurten. Daarbij stond bij deze hervormers het geloof in de toekomst en de vooruitgang voorop. Wanneer de stinkende grachten gedempt, oude krotten gesloopt en nieuwe woningen gebouwd waren, zou de stad ook voor de armste groepen een schonere en betere plaats zijn om in te wonen. En daarmee zouden die bewoners worden opgetild naar een hogere trede in de ontwikkeling naar het burgerschap en van de gehele mensheid, zo nodig met hulp en naar voorbeeld van de sociale hervormers zelf.

Of die hulp nu in het schilderachtige beeld van de stad zou passen, was van weinig belang. De arts Samuel Coronel had er in ieder geval geen oog voor, toen hij in 1875 de eentonige Londense arbeidersblokken op grond van hygiënische resultaten en morele verbetering aanpreef:

Wel een bewijs, dat ook de kazernewoning, zelfs in eene ongunstige omgeving geplaatst, aan de gezondheid harer bewoners bevorderlijk kan zijn, indien de voorschriften der gezondheidsleer en der moraliteit naar behooren worden inachtgenomen.²⁷

Ook de socialist Hermans verwachtte dat zijn onderzoek naar de Amsterdamse krotten en sloppen in de toekomst niet meer nodig zou zijn. Maar voordat zijn idealen verwezenlijkt waren, moest er wel nog veel gebeuren. In zijn strijd voor een betere wereld zag hij een duidelijke rol voor de staat weggelegd in het ingrijpen in de oude stad, daar de particuliere initiatieven door individuen en woningbouwverenigingen te weinig sloopt en herbouw bewerkstelligden. Daarbij werd er volgens Hermans onvoldoende rekening gehouden met financiële moeilijkheden van de bewoners van de sloppen:

Het partikulier initiatief heeft, hier en daar met hulp van de gemeente, een belachelijk klein aantal slopwoningen opgekocht en afgebroken en daarvoor in de plaats doen zetten, woningen, zeker zoo goed mogelijk gebouwd, maar alleen te verkrijgen voor werklieden die een paar gulden per week kunnen verwonen.²⁸

Hermans citeerde in zijn onderzoeksverslag instemmend de medisch hoogleraar Rudolph H. Saltet, die in 1898 op het derde Nederlandse congres voor openbare gezondheidsregeling had verklaard dat ook hij weinig heil verwachtte van het particulier initiatief en het helemaal eens was met 'de heeren socialisten' die gemeentezorg voorop stelden bij de 'flinke opruiming van krotten en het daarstellen van goede en gezonde woningen'.²⁹

De hoop op een betere toekomst wanneer de schilderachtige oude volksbuurten neergehaald dan wel verlaten werden, leefde uiteraard ook onder de bewoners. De initiatiefnemers van de eerste woningbouwvereniging van en voor arbeiders droomden al rond 1870, voordat er één steen was gelegd, van een toekomstig arbeiderslusthof buiten de sloppen: 'Wat was het heerlijk, de gedachte een eigen vrij huisje met een tuintje te kunnen bewonen en in de toekomst zelfs in eigendom te bezitten!'³⁰ Die droom bleek echter weinig reëel in een stedelijke

omgeving, ook niet in de nieuwe wijken als de Pijp, waar een deel van de inwoners van de oude buurten terechtkwamen. Het verlangen naar 'buiten' zou een andere uitlaatklep moeten vinden.³¹ Het ideaal van de beweging van sociale natuurliefhebbers werd in een rapport over Amsterdamse parken en plantsoenen door Jan Kruseman verwoord: 'Alles zou moeten worden aangewend, om ook onze bevolking ertoe te brengen, des Zondags te vluchten uit de stoffige stad naar de vrije natuur, waar nog vogels zingen en wilde bloemen bloeien.'³² Vanaf het eind van de negentiende eeuw werden voor de bewoners van de oude buurten diverse mogelijkheden geschapen om in de natuur te verblijven. Vakantiekoloniën, volkstuinten, wandelclubs, speeltuinen, stadsparken en natuuronderwijs moesten een bijdrage leveren aan de ontwikkeling tot gezonde, actieve arbeiders, en konden de nadelige invloeden van een stedelijke bewoning tegengaan. Na de eeuwwisseling kwam het ideaal van de tuinsteden op, waardoor 'een huwelijk van stad en land, ter verkrijging van gunstiger woning- en levenstoestanden, met name voor den werkman' zou ontstaan.³³ Ook veel van de kunstenaars die het stadsleven in beeld of woord portretteerden, verbleven in de natuurrijke periferie van de stad. De tegenstelling tussen het slechte van de stad en het goede van de natuur kwam, ondanks de inspiratie die de stad tevens opleverde, in hun werken dikwijls naar voren. Zo kon Paulus in *Leliënstad* van Borel zichzelf pas weer terugvinden in het bos, waar hij reinheid, rust en wijsheid ervoer door veel te baden, te wandelen en te lezen in 'oude wijze boeken', hiermee het ideaal van een leven in wijsheid en schoonheid verbeeldend.³⁴ Maar voor Borels hoofdpersoon viel niet te ontkomen aan de realiteit en zijn schuld-besef maakte dat hij weerkeerde naar de 'sloppen der verlorenen' om daar zijn ondergang tegemoet te gaan.

Veel hervormers die zich met de woonproblematiek bezighielden, huldigden de opvatting dat met het overhevelen van bewoners naar betere huizen en het wegvagen van krotten en sloppen de zedelijke vrije val kon worden gestopt en een begin kon worden gemaakt met beschaving en verheffing. Helene Mercier, prominent voorvechtster van woninghervorming, riep de elite vol enthousiasme op, haar energie en geld in de hervorming van de woningen in de oude buurten te steken:

Wat baat ons onze liefde tot het huisgezin, indien in den schoot van dat gezin, aan den huiselijken haard, die er het middenpunt van vormt, niet de krachten en deugden kunnen ontluiken, die een volk verheffen en tot ontwikkeling brengen? Indien aan onze haardsteden onze mannen en vrouwen niet tot mensen kunnen rijpen, die besef hebben van hun waarde, lust om vooruit te komen, belangstelling in de dingen des geestes, enthousiasme voor wat edel, groot en schoon is? Wat heeft een natie aan het bezit van een niet hoog genoeg te waardeeren schat – indien deze haar niet rijker aan levenskracht maakt?³⁵

Ook voor Van Hулzens 'man uit de slop' bleef in de oude buurten het gevaar op de loer liggen. Hij loopt in het tweede deel, na het uitzitten van de gevangenisstraf wegens de moord op zijn vrouw, dan ook met een grote boog om zijn oude woonbuurt heen.³⁶ In de hoop niet weer in verleiding te worden gebracht tot immoreel gedrag, huurt de man een kamer in een nieuwbouwwijk. Vervolgens komt hij een verloren vrouw van het platteland tegen, die door haar onbevungen goedheid bij hem ook het goede en schone weet op te roepen. Met haar moet hij echter terugkeren naar de Jordaan, want een zelfstandige nieuwbouwwoning is onbetaalbaar. Daar vervalt de man weer in een bestaan van diefstal en drank, ondanks de smeebeden van zijn nieuwe vrouw en de verantwoordelijkheid voor een kind. Tegen de verderfelijke invloed van het slop bleken vrije wil en goede voornemens niet opgewassen.

Na de Woningwet van 1901 zouden de hervormingen van de oude buurten steeds meer een zaak van de gemeentelijke autoriteiten worden. Toch waren de bemoeienissen van particuliere personen en verenigingen niet weg te denken, en namen juist zij vaak het voortouw in de sloop van de sloppen. De socialist Hendrik Spiekman voorspelde dat de gemeente dan niet achter kon blijven. 'Dàn eerst kan onze Woningwet ten zegen komen aan degenen, voor wie zij het meest noodig is: de bewoners der krotten en sloppen! Ook dàt is beschavingswerk, en nog wel van de beste soort!'³⁷

Verschillende visies

Het oude Amsterdam riep in de tweede helft van de negentiende eeuw zeer verschillende beelden op in de literatuur, schilderkunst en wetenschappelijke publicaties. Op de monumentale grachtengordel en de rijke gebouwen was men vooral trots, zelfs zo trots dat er een groeiende groep beschermers van het stedenschoon ontstond, die steeds actiever sloop en grachtendemping tegenging.³⁸ Bescherming van monumenten stond voor hen voorop om zo het eigen karakter van Amsterdam te kunnen behouden. Daar tegenover stond echter de aandacht voor het andere 'monument': het monument dat Herman Heijermans omschreef als 'de riolen, waarin menschen leefden, de vergane krotten, die geld opbrachten', kortom: 'het heele luidloos-rottend ellende-monument der hoofdstad'.³⁹

De aandacht voor de Amsterdamse sloppen leefde onder groepen die cultureel, politiek en sociaal geïnspireerd werden door die sloppen. Schilders, schrijvers, journalisten, wetenschappers, bestuurders en (leken)hervormers interpreteerden hun fascinatie voor de sloppen van Amsterdam op diverse manieren. Enerzijds was er het kunstenaarsoog dat de schoonheid van de sloppen bezag en verbeeldde, terwijl anderzijds binnen dezelfde 'dolzinnig-heterogene kunstenaarsbent'⁴⁰ een

tegengesteld beeld heerste van het rauwe, vervuilde en mensonterende sloppen-leven. In beide gevallen konden de sloppenbuurten gebruikt worden ten bate van de kunst: als pittoresk en schilderachtig beeld of als rauwe determinant van een uitzichtloos leven. Wanneer het slop zelf centraal stond, kon de schoonheid van het verval leiden tot geïnspireerde verbeeldingen. In het geval van Witsen gold vooral de pracht van de huizen, zoals hij in een brief aan Erens verwoordde:

Er is 'n buurtje bij [...] een brok huizen en lucht en vuil water, dat water dat je zoo veel zou kunnen vertellen, fisionomiën van Amsterdamsche huizen, voor mij veel interessanter dan de menschen hoewel hun geschiedenis zoo nauw verwant is aan menschelijkheid daarbinnen, aan 't leven. [...] De menschen zijn daarin als de ratten in 't water; je ziet ze nauwelijks, ze zijn je onverschillig maar ze hooren erin.⁴¹

Maar ook wanneer de kommer om de mensen die de sloppen bevolkten het uitgangspunt was, kon dat kunstenaars in vervoering brengen. De socialistische schrijver Abraham van Collem haalde zijn inspiratie uit de kindertjes in de Jodenhoek die hij zag krioelen in de viezigheid:

Zij dobberen naar boven uit de talloze pleintjes, vooze binnenplekken, mufriekende poorten, looze dakjes, schamele kelders en sjofele achterstukken, vervuild, verrookt, verschimmeld en verstonken, afgeranseld door het felle licht, jankend van kleur. Uit de gemeente der weifelende huizen die in vergoorde gevels opstaan, komen zij. Uit de verkleurde bedorven brokken door een reuzenmond naar ginds uitgebracht, komen zij, komen zij, opzetten en aanwoelen, drommen en wiegen en deinen en gisten met luid ontploffende kreten, – heel deze in haar onbewust prachtig leelijk-zijn, zich gevende menigte.⁴²

De verontwaardiging over de omstandigheden in de sloppen werd in hoge mate gedeeld door groepen buiten de kunstwereld. Wetenschappelijke rapporten en sociale geschriften stonden bol van aanklachten over het gebrek aan woninghygiëne en menselijke omstandigheden. Geen schoonheid of pittoreske beelden, maar ziekte, moreel verval en gevaar voor opstand waren hierbij de inspiraties. Een groot deel van deze schrijvers geloofde niet in een onvermijdelijk noodlot, maar juist in hervorming en vooruitgang. Door de omstandigheden te verbeteren, kon men de evolutie een handje helpen en de mensheid een treetje hoger op de ladder der beschaving helpen.

Stapsgewijs zou de gedeelde verontwaardiging over het bestaan van de sloppen leiden tot grootschalige verbetering van arbeiderswoningen. Dit zou uiteindelijk een nieuwe aanblik van de oude buurten opleveren, waarin weliswaar vele pittoreske beelden waren verdwenen, maar waardoor tevens een einde was gekomen aan het 'stedengezieltoog'⁴³ van het 'heele luidloos-rottend ellende-monument der hoofdstad'.

Christianne Smit, Joos de Moorstraat 14-II, 1056 TX Amsterdam; c.a.l.smit@let.rug.nl

- ¹ Herman Heijermans, *Diamantstad* (Amsterdam 1922 (3e dr.) [1904]) 119.
- ² Zie de catalogus van de twee Witsententoonstellingen: Irene M. de Groot e.a., *Willem Witsen 1860-1923. Schilderijen, tekeningen, prenten, foto's* (Bussum [2003]).
- ³ Zie o.a.: Charles Vergeer, *Willem Witsen en zijn vriendenkring. De Amsterdamse bohème van de jaren negentig* (Amsterdam/Brussel 1985).
- ⁴ Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001) zie hoofdstuk II.
- ⁵ Michiel Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998) 10-16. Zie ook: Michiel Wagenaar, 'De stad ontworpen. Stadsontwerp tussen wens en werkelijkheid' in: Martha Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede gouden eeuw* (Bussum 2000) 9-35, aldaar 25-28.
- ⁶ Geciteerd in: J.F. Heijbroek, *Willem Witsen en Amsterdam. Twee wandelingen door de stad rond 1900* (Bussum 2003) 7. De brief was gericht aan Betsy van Vloten, die Witsens eerste vrouw zou worden.
- ⁷ Geciteerd in: Moniek Peters, 'Amsterdam' in: De Groot, *Willem Witsen* (noot 2), 32-33.
- ⁸ Jenny Reynaerts, 'Beheerste bewogenheid. Het leven van Willem Witsen (1860-1923)' in: De Groot, *Willem Witsen* (noot 2), 10-66.
- ⁹ Heijbroek, *Witsen en Amsterdam* (noot 6), 54. Erens kende de buurt goed: zijn verhalenbundel uit 1893, *Dansen en Rhytmen*, was rond de Zeedijk en omgeving gesitueerd en de door Witsen afgebeelde huizen, geschilderd vanaf het water van de Oudezijds Achterburgwal, bevonden zich op die dijk.
- ¹⁰ Bijvoorbeeld de modelwoning voor arbeiders van architect Henry Roberts die op de Wereldtentoonstelling van 1851 in Londen tentoongesteld werd en daar duizenden bezoekers trok. Deze woning kreeg ook in Nederland veel aandacht, net als de activiteiten van Octavia Hill, die in Londen arbeiderswoningen opknapte en beheerde.
- ¹¹ Dit in tegenstelling tot de demping van grachten en geplande doorbraken buiten de volksbuurten, waar de veranderingen in het oude stadsbeeld wel protest opriepen. Vgl.: Wim Vroom, 'De stad behouden. Demping, doorbraken en de strijd tegen stedenschennis' in: Bakker, *Amsterdam in de tweede gouden eeuw* (noot 5), 378-403.
- ¹² *Verslag aan den koning, over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen*, door een commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs ('s-Gravenhage 1855) 3-4.
- ¹³ S. van Houten, H. Krabbe en F.S. van Nierop, *Prae-adviezen over: de werkzaamheid van staat en gemeente ter verbetering der volkshuisvesting* (Haarlem 1898) 56.
- ¹⁴ Louis M. Hermans, *Krotten en sloppen* (Amsterdam 1974 [1901]) 26.
- ¹⁵ De bekendste publicaties zijn: [Andrew Mearns and W.C. Preston], *The bitter cry of outcast London. An inquiry into the condition of the abject poor* (London 1970 [1883]) en George R. Sims, *How the poor live. Horrible London* (London 1883/1889). Romans van uiteenlopende schrijvers, waaronder George Gissing, James Greenwood, Arthur Morrison en Jack London, bevatten treffende en hartverscheurende literaire verbeeldingen van de sloppenwijken.
- ¹⁶ Joost Mendes [Emanuel Querido], *Herinnering aan een stad. Uit het geslacht der Santeljano's* (Amsterdam 1955 [1929]) 13-14.
- ¹⁷ Israel Querido, *Kunstenaarsleven* (Haarlem 1906). De roman werd eerder in *De Gids* gepubliceerd. Zie voor het citaat: *De Gids* 69 (1905) dl. IV, 199.
- ¹⁸ Israel Querido, *Mijn zwerftochten door Jordaan en donker Amsterdam* (Amsterdam 1931) 21.
- ¹⁹ De Amsterdamsche vereeniging tot het bouwen van arbeiderswoningen (1874).
- ²⁰ Arnold Labrie, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914* (Amsterdam 2001) 18 en 31.

- ²¹ D. Josephus Jitta, *Iets over de verbetering der volkshuisvesting te Amsterdam in verband met werkverschaffing* (Amsterdam 1893) 3.
- ²² Van Houten, Krabbe en Van Nierop, *Prae-adviezen* (noot 13), 57.
- ²³ P.L. Tak, 'De woningen der armsten', *De Kroniek* 27-6-1897.
- ²⁴ G. van Hulzen, *De man uit de slop. Van de zelfkant der samenleving* (Bussum [1903]).
- ²⁵ Henri Borel, *Leliënstad* (Amsterdam [1903]) 3.
- ²⁶ Ibidem, 260-261.
- ²⁷ S. Sr. Coronel, 'De invloed van betere arbeiderswoningen op de gezondheid van haar bewoners', *De Economist* 1875 (II) 659-662, aldaar 662.
- ²⁸ Hermans, *Krotten en sloppen* (noot 14), 84.
- ²⁹ Hermans, *Krotten en sloppen* (noot 14), 81. R.H. Saltet zou in 1891 de eerste directeur van de Amsterdamse Gemeentelijke Gezondheidsdienst worden. Vgl.: Han Israëls en Annet Mooij, *Aan de Achtergracht. Honderd jaar GG&GD Amsterdam* (Amsterdam 2001).
- ³⁰ *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der vereen. 'Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen' opgericht 2 November 1868* (Amsterdam 1918) 12.
- ³¹ Vgl.: Ileen Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2002).
- ³² J. Kruseman, *Rapport over de Amsterdamsche parken en plantsoenen*. Uitgebracht door eene commissie uit den Amsterdamschen Woningraad, bestaande uit de H.H.: H.P. Berlage Nzn., J. van Hasselt, Mr. D. Hudig, Mr. J. Kruseman (rapporteur), C.A. den Tex, Jac.P. Thijsse (Amsterdam [1909]) 45.
- ³³ J. Bruinwold Riedel, *Tuinsteden* (Utrecht 1906) 85-86. Bruinwold Riedel verwoordde hiermee de idealen van de grootste propagandist van tuinsteden, Ebenezer Howard, die in *To-morrow: a peaceful path to real reform* ([Londen 1898] Londen 1998) 10, stelt: 'Town and country must be married, and out of this joyous union will spring a new hope, a new life, a new civilisation.'
- ³⁴ Borel, *Leliënstad* (noot 26), 218.
- ³⁵ Helene Mercier, *Over arbeiderswoningen* (Haarlem [1887]) 241.
- ³⁶ G. van Hulzen, *Maria van Dalen. Van de zelfkant der samenleving* (Bussum 1907).
- ³⁷ H. Spiekman, 'De krottenkwesie in eene groote stad', *De Kroniek* 5-9-1903.
- ³⁸ Zie: Vroom, 'De stad behouden' (noot 11).
- ³⁹ Heijermans, *Diamantstad* (noot 1), 119.
- ⁴⁰ Mendes, *Herinnering aan een stad* (noot 16), 114.
- ⁴¹ Geciteerd in: Heijbroek, *Wissen* (noot 6), 55-56. De brief is eind 1897 geschreven.
- ⁴² A. van Collem, 'Joden Breestraat', *De Kroniek* 24-5-1896.
- ⁴³ Heijermans, *Diamantstad* (noot 1), 30.